

ਮਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ

ਕ੍ਰਿਤ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਅੱਰਗਾਬਾਦੀ

ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਕਿਤ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਲਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ (ਜਨਮ 1950) ਨੇ ਐਮ.ਏ. ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਐਮ.ਏ. ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਤੇ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂਚਣ ਪਰਖਣ ਦਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ੌਕ ਹੈ।

ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ

ਕ੍ਰਿਤ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ :

- ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ (ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਕਾਲ)
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਭਿਨੰਦਨ
- ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ (ਸੰਪਾਦਨ)
- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਫਾਰਸੀ ਸਰੋਤ (ਸੰਪਾਦਨ)
- *Early Sikh Scriptural Tradition : Myth & Reality*
- *Interfaith Study of Guru Granth Sahib*

ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ

ਕ੍ਰਿਤ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ

ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ
ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਫਾਰਸੀ ਸਰੋਤ

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ਸਿੰਘ ਖ਼ਦਰਜ਼

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

AHWĀL-UL-KHAWĀQĪN

by

MUHAMMAD QASIM AURANGABADI

[A New and Contemporary Persian Source on the
Sikh Struggle against the Mughals]

by

DR. BALWANT SINGH DHILLON

FORMER PROFESSOR & HEAD, DEPTT. OF GURU NANAK STUDIES
DIRECTOR, CENTRE ON STUDIES IN SRI GURU GRANTH SAHIB
GURU NANAK DEV UNIVERSITY, AMRITSAR

© ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ

ISBN 81-7205-489-0

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਕਤੂਬਰ 2012

ਮੁੱਲ : 120-00 ਰੁਪਏ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼

•

ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 006

•

S.C.O. 223-224, ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ - 143 001

E-mail : singhbro@vsnl.com

Website : www.singhbrothers.com

ਛਾਪਕ :

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸਾਦਰ ਸਮਰਪਿਤ

ਡਾ. ਅਮਰਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨੂੰ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ

ਖੰਘਾਲਣ ਲਈ ਦਰਸ ਪਾਇਆ

SIKHBOOKCLUB.COM

ਤਤਕਰਾ

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ	9
• ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ : ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ	13
• ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ	16
• ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠ ਦਾ ਤਰਜਮਾ	36
ਚੋਣਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ	64

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਬਾਰੇ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ ਨਾਮੀ ਕਿਤਾਬ ਜੂਨ 2011 ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਝ ਸਰੋਤ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਨਿਰੰਤਰ ਘੋਖ-ਪੜਤਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੋਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉੱਕੇ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ੈਰ-ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਤਲਾਹ ਜਾਂ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੱਥਲੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮ-ਉਸ਼ਾਨ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ/ਪਟਨਾ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮਉਲ ਮੁਲਕ ਆਸਫ਼ਜ਼ਾਹ, ਜੋ ਦੱਖਣ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੇ ਪਦ ਉਪਰ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਖੰਡ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੋਠ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1735 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼, ਸੈਲੀ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਾਕਿਆਤ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜ਼ੀਮ-ਉਸ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਢੌਰਾ/ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (ਨਵੰਬਰ 1710 ਈ.) ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰਚ 1716 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੌਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਵਜੋਂ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ, ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਜੰਗਜੂ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਫਸੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਖੌਫ਼ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਆਦਿ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਜੋ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ “ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਕੌਮ (ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੀ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ,” ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਹਨ।

ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ 'ਸੱਚਾ ਮਾਲਿਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਕਤ ਬਿਆਨ ਵੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਤੇ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦਾ ਤੁਅੱਸਬੀ ਰਵੱਈਆ, ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਨਸਲਾ, ਬਦਜ਼ਾਤ, ਲਾਹਨਤੀ, ਫ਼ਰੇਬੀ, ਕਾਫ਼ਰ, ਬੇਦੀਨਾ, ਕਲ-ਮੂੰਹਾ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਏ ਉਕਤ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਾਠ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਲਿਖਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੇ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਨੀ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਥਾਉਂ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ "ਹੱਥੋਂ ਹੋਈਆਂ ਅਕਸਰ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੇਠੀ ਤੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।" ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੀ ਜਾਂ ਜਿਹੜੇ ਵਾਕਿਆਤ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ

ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਉਧਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਇਕ-ਅੱਧੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦਾ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੁਸਖਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ADD 26244 ਨੰ. ਉੱਤੇ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪਾਠ ਦੀ ਚੋਣ ਏਸੇ ਨੁਸਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਠ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰੋ. ਅਮਰਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ. ਗੁਰਸਾਗਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਸਾਥ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ਕੂਰ ਹਾਂ। ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਕਿਤਾਬਚਾ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ।

ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੋਂ

ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

9 ਜੂਨ 2012

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ : ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ

ਮੁਗਲ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਕਲਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਨਾਮ ਦੇ ਦੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੋਨੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਹੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਲਾਹੌਰੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹਵਾਲੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ, ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਕੌਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਮ-ਉਸ਼ਾਨ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਅਜੀਮਾਬਾਦ (ਪਟਨਾ) ਸੀ, ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ।¹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਆਸਫਜ਼ਾਹ), ਜੋ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਪਦ ਉੱਪਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ।² ਉਸ ਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਲਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ

1. Charles Rieu, *Catalogue of Persian Manuscripts*, Vol. 1, p. 276.

2. *Ibid.*, also see, Nabi Hadi, *Dictionary of Indo-Persian Literature*, p. 409; E. Sreedharan, *A Text Book of Historiography*, p. 378.

ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੇ ਜਵਾਈ ਮੁਤਵਾਸਿਲ ਖਾਨ, ਜੋ ਔਰੰਗਾਬਾਦ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਬਲਗਾਨਾ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਜਾਣ-ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਸਾਂਝ ਸੀ।³

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ, ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮਿਤੂ (ਫ਼ਰਵਰੀ 1707) ਉਪਰੰਤ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦਾ ਜੰਗ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਖ਼ਤ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਤੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਨੂੰ ਸੱਯਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਭਾਵ 16 ਫ਼ਰਵਰੀ 1719 (8 ਰਬੀ ਉਲ ਸਾਨੀ 1131 ਹਿ.) ਤੱਕ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਲਿਖ ਵੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖੰਡ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਨੇ 16 ਜਨਵਰੀ 1735 ਈ. (2 ਰਮਜ਼ਾਨ 1147 ਹਿ.) ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁴ ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਜ਼ਾਮ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਢਲ ਰਹੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦਾ ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧੜਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਉਹ ਜਿਥੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਐਸ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੁਗਲ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਵੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ

3. Charles Rieu, *op.cit.*, p. 277.

4. *Ibid.*

ਹੈ। ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮਨਸਬ ਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋੜ, ਛੜ ਯੰਤਰਾਂ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਨਿਰਾਸ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕਲ-ਮੂੰਹੀ, ਮੁਸ਼ਾਮਦੀ, ਉੱਤ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਕੋਸਦਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਰੀ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੂਦ-ਖੋਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਬੇ-ਸੁਮਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।⁵ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਧੜਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਤੇ ਖੁਦ ਇਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵਰਣਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਉਧਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸੰਕੋਚ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ 16 ਜਨਵਰੀ 1735 ਈ. ਨੂੰ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫਰੁਖਸੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਕਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (ਨਵੰਬਰ 1710 ਈ.) ਅਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਰੁੱਧ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਮੁਹਿੰਮ (ਮਈ-ਜੂਨ 1713 ਈ.) ਦੇ ਵਿਚ ਖੁਦ ਸ਼ਰੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬੜਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਮਲਾ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਣ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਚਾਉ, ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਸਿਦਕ ਤੇ ਅਡੋਲਤਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. E. Sreedharan, *op.cit.*, p. 378.

ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਭਾਵ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮਈ-ਜੂਨ 1710 ਈ. ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਉਪਰ ਫਤਹਿ (12 ਮਈ 1710 ਈ.) ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਰਿਪੋਟ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਲਾਗੇ 20 ਮਈ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੱਟੜ ਸੁੰਨੀ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਤੇ ਪੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ 11-12 ਜੂਨ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਅਜਮੇਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਤਲੇ-ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੀਨ (ਇਸਲਾਮ) ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੀਨ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਹਾਦ ਛੇੜਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਜੋ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਪੁੱਜੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿਵਾਇ ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਟ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਵਿਵਰਣ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੜਾ ਹੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਤੱਥ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
2. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।
3. ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
4. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾਏ ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।
5. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਇਕ ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।
6. ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ (ਆਸਫ਼-ਦੌਲਾ, ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ) ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਗ਼ਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ।
7. ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਨਕਦੀ ਤੇ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੀ ਬਣਵਾ ਲਿਆ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰਦਾ-ਪੁੱਜਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੇਠੀ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਬਾਇਸ ਹੈ।
9. ਜੇਕਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਰੱਬ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਰਿਪੋਟ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼, ਸਰਹਿੰਦ ਉਪਰ ਫ਼ਤਹਿ, ਕਬਜ਼ਾ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਕਿਲ੍ਹਾਬੰਦੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਛਾਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ

ਸਹਿਤ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਛੇਤੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਭਾਵ ਜਿਹਾਦ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਰਾਵਲ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ :

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ “ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਪਰੀ ਹੈ।” ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉੱਚੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲਾ ਹਾਕਮ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਰੋਹਬ-ਦਾਬ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਰਗੇ “ਕੰਗਾਲ ਵਿਅਕਤੀ” ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਰਨ-ਮਿਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਮੇਵਾਤੀ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰੰਤ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। *ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ* ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਾਨ-ਖਾਨਾਂ ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖਾਨ ਨੂੰ 29 ਸਤੰਬਰ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਕਰਨਾਲ, ਥਾਨੇਸਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਥਾਣੇ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੁਮਾਇਆ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾ ਸਕਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸਖ਼ਤ ਟੱਕਰ ਕਾਰਨ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਫਲਤਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਖਾਨਖਾਨਾਂ (ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੱਡੀਆਂ ਵੱਢਦੇ ਪੁੱਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਖਾਨ ਫਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਬਦਕਿਸਮਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝੱਲਦਾ

ਹੋਇਆ ਕੇਕੜੇ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਭਵਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਥਾਣੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਸ ਬਦਬਖ਼ਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਥਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦਾ।”

ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ ਦੀ ਨਾਕਾਮੀ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਣੀਪਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਸ (ਮਹਾਬਤ ਖਾਂ) ਉਪਰ ਅਸਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਨਸਲੇ (ਸਿੱਖ) ਆਏ ਦਿਨ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਫੌਜੀ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਝਪਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਦਸਤੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਗਰੋਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਚੂਹੇ ਵਾਲੀ ਦਾਨਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।”

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਢੌਰੇ ਵੱਲ ਕੂਚ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਧਾਵਾ :

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਥਨੇਸਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਥਨੇਸਰ ਤੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਆ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 24 ਨਵੰਬਰ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਚਿਤਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਿਰਫ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿਖਾਈ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸੀ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲੇ ਦਾ ਵੀ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫੀਅਉਸ਼ਾਨ ਤੇ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਉਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ

ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਫਸੀਲ, ਬੁਰਜ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਟਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਰਹਿਕਲਿਆਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਰਸਾਉਣੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫੀਅਉਸ਼ਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਾਗਿਆ ਇਕ ਰਾਕਟ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ ਦੇ ਢੇਰ ਉੱਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਮੌਰਚੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਲ ਗਏ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਠੰਡੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੌਰਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਜਾ ਜਮਾਏ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਪਾਸ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤਕ ਹਮਲਾ ਮੌਕੂਫ ਰੱਖਿਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਫੀਅਉਸ਼ਾਨ ਤੇ ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ ਦੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਮੌਰਚਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸੀ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਸਲਾ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਪਟਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਰੱਬ-ਸਬੱਬੀ “ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਮੁਆਮਲਾ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ।” ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਰਾਇ ਬਣੀ ਕਿ “ਕੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਹਲ ਕਰੀਏ? ਫੌਜੀ ਭੀ ਬਹੁਤ ਥੱਕ-ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫਰਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਬਰਬਾਦ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਇਹੋ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਫਰਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਨਸਲਾ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਇਥੋਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਬਰਫੀ (ਨਾਹਨ) ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਫਗਾਨ ਦੀ ਹੱਦ (ਭਾਵ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵੱਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਿੱਖ) ਭੀ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਕੁਨਸਲਾ ਆਦਮੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਝਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਾ ਬਣੇ। ਅੱਜ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਨਾਸਿਬ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੌਰਚਾਬੰਦੀ 'ਚ ਛੱਡ ਕੇ

ਰਾਜਧਾਨੀ (ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ) ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਵੇਖਾਂਗੇ।”

ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਹਿਜ਼ਾਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਧੋਖਾ ਖਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਤੇ ਬਰਫ਼ੀ ਰਾਜੇ ਵੱਲ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਕੁ ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀ ਹੋਣ ਸਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਕੇ ਬਰਫ਼ੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਿਕ ਝੱਟ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਏ। “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।” ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਿਕ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਮਖ਼ਮਲ, ਬਾਨਾਤ, ਕੀਮਖਾਬ, ਖੁਤਨ (ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ) ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ, ਲਾਚੇ, ਅਕਸਰ ਅਨੌਖੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਨਗਦੀ, ਬਾਂਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸੁਸਤ, ਸਖੀ, ਅਫ਼ੀਮੀ, ਪੋਸਤੀ, ਬੀਮਾਰ, ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ, ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।”

ਹੋਰਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾਂ ਦਾ ਉਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਫ਼ਤਹਿ ਦਾ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸਿਜਦਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ “ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ?” ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਹਾਲੇ ਪੱਕੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ ਹੈ।” ਚੁਨਾਂਚਿ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ

ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੋਈ ਉਕਾਈ ਬਾਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਂ ਨੇ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਗੀ :

ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੌਰੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ 22 ਮਾਰਚ 1711 ਈ. ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਪੜਾਉ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਸਤ 1711 ਈ. ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਿਆਮ ਕਰਨ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਵਫ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਤੇ ਅਪਰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਾਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਤੇ ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਈਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਮਾਰਚ 1711 ਈ. ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਰਵਰੀ 1713 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਸਦੌਰਾ/ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ :

17-18 ਫ਼ਰਵਰੀ 1712 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਉਪਰੰਤ 31 ਦਸੰਬਰ 1712 ਈ. ਨੂੰ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਗਰੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤਖ਼ਤ ਉਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦਿਆਂ ਮਈ 1712 ਈ. ਵਿਚ ਮੁੜ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜਨਵਰੀ 1713 ਈ. ਵਿਚ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਮੁਗਲ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚੋਂ ਖਦੇੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, “ਮੁੜ ਉਸੇ ਥਾਂ ’ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿੱਖ ਵੀਹਾਂ-ਤੀਹਾਂ ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਢਿਲ-ਮੱਠ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।” ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ ਦੇ “ਦਿਲ ਵਿਚ ਡਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਏਨਾ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।” ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੀਰਘ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ਰਮਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਉਕਤ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨੂੰ ਉਧਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨਾਮ ਖਾਂ, ਜਾਨਸ਼ ਖਾਂ, ਦੌਲਤ ਬੇਗ ਖਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਇਰਾਦਤ ਖਾਂ, ਅਰਬ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਮੀਰ ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਂ, ਸੱਯਦ ਜਵਾਦ ਖਾਂ ਬੁਖਾਰੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਤੁਰਕ, ਮੀਰ ਮੁਸਤਫਾ ਤੇ ਜ਼ਹੂਰ ਉਲੂ ਖਾਂ ਨਾਮ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ “ਅਜਾਇਬਗੜ੍ਹ” ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਘੇਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਲਖੱਈਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਜੋ ਘਮਾਸਾਨ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਕਿਤਨਾ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕਿਤਨੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ, ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿਰਫ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਨਸ਼ ਖਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਮੀਰ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਇਨਾਮ ਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬਦੁਲਾ ਬਦਖਸ਼ੀ, ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਾਥੀ ਸੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ

ਮਨਸਬਦਾਰ ਸਦੌਰੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੌਰੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੜੀ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚੇ ਇਸ ਦਰਜੇ ਤਕ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਕਿ “ਉਥੋਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਆ ਗੜੀ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਸੀ।” ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਾਹੀ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਹਿਰਾਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕੋਈ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਗੜੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਖਰਕਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਗੜੀ 'ਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ, ਜੋ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਤਰਬੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਰਹਿਕਲਿਆਂ ਤੇ ਰਾਕਟਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕ ਵਾਂਗ ਗੜਕਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰੁਸਤਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਆਸਮਾਨ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤਕ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ। ਖੁਦਾ ਫ਼ਰਮੋਸ਼ਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਠ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਾਲੇ (ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕ) ਕੁਝ ਕਦਰ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖਾਂ ਤੇ ਮੀਰ ਬਾਬਾ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਘੜੀ ਤਕ ਪਰਲੋ ਆ ਗਈ। ਖੁਦਾ-ਨ-ਖ਼ਾਸਤਾ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਪੁੱਜਦੇ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਮਾਮਲਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ। ਆਖਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਨਸਲਿਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸੌ ਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਵਾ ਬੈਠੇ।” ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਦੌਰੇ ਦੀ ਗੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਚਲੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “(ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ) ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ਤੂਰ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਮੁੜ ਗੜੀ 'ਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ...ਅਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ।”

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਮੁਗਲ

ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲੀ ਕੀਤੀ ਸਦੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲ-ਮਤਾਅ, ਅਸਲਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਰਸਤਾ ਭਟਕ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੌਰੇ ਲੱਭ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ “ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਜਿਹੜਾ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਕਠਿਨ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਦੇ ਡੇਢ ਕੋਹ ਤਕ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ।” ਅਜਾਇਬਗੜ੍ਹ (ਸਦੌਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ) ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਉਪਰੰਤ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੰਗ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੁਆਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਕਟਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਅਕਸਰ ਬਹਾਦਰ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਮੈਦਾਨਿ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਤੇ ਪੱਥਰ ਸਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਾਂ ਵਾਲੇ (ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ) ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਫਿਰ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਘੋੜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੋਈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਟਿੱਲੇ ਨਦੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਨ। (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ) ਏਨੀ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖੰਭ ਵੀ ਜਲ-ਬਲ ਰਹੇ ਸਨ।” ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ “ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਰਹੇ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ...ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਤਕ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਬਦਕਾਰ ਕਾਫ਼ਰ ਸਿੱਖ)। ਇਹ ਘਟਨਾ ਘਟਣ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਤੰਬੂਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡਟੇ। ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਾ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖ) ਅਡੌਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਦਬਖ਼ਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ) ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਭੱਜ

ਕੇ ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹੱਦ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।”

ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਇਕ ਪਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਉਪਰੰਤ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਜੋ ਦਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦਿਲ-ਚੀਰਵਾਂ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ “ਸਿਰ ਘੀਆ ਕੱਦੂਆਂ ਤੇ ਕੌੜ ਤੁੰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸਦਕਾ ਟੱਟੀ ਖਾਨੇ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪੰਛੀ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੀਆਬਾਨ (ਉਜਾੜ) ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ।” ਅਖਬਾਰਾਤਿ-ਦਰਬਾਰਿ-ਮੁਅੱਲਾ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ 13 ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ 16 ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖਾਲੀ ਕਰ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਕਤ ਦੀ ਰੱਖਣੀ ਵਿਚ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ।

ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਵਧੀਆ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਦਲ ਹੀ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਛੇ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਮਾਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਕੋਈ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਉਪਰੰਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਜਿਹੜਾ ਲੌਂਗ, ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਬਾਨਾਤ, ਕੀਮਖਾਬ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਲਾਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਸੋਨਾ-ਚਾਂਦੀ, ਭਾਂਡੇ, ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਡੰਗਰ-ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਹੋਵੇ।”

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਸਢੌਰੇ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਜਿਸ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਅੱਖੀ ਡਿੱਠੇ ਹਾਲਾਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਮੁਹਾਸਿਰਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ :

ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦੇ 16 ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ

ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਰਚ 1715 ਈ. ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਅੱਪਰ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਕਲਾਨੌਰ, ਰਾਇਪੁਰ, ਬਟਾਲਾ ਆਦਿ ਪਰਗਨੇ ਰੌਂਦ ਸੁੱਟੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ 16 ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਤੋਂ ਮਾਰਚ 1715 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਹੀ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਲੰਮੇ ਮੁਹਾਸਿਰੇ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਝੜਪਾਂ ਨੂੰ ਉਤਨੇ ਬਾਰੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਢੇਰੇ/ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਹਾਸਿਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਗਿਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਿਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਫੈਲ ਗਈ।” ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਉਕਤ ਮੁਹੰਮ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਤੁਰੰਤ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਗਲਬਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਸੌਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ...ਉਹ ਉਸ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੀ ਤੇ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਸੀ, ਜਾ ਵੜਿਆ। ...ਫੌਜ ਦੇ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤੇ ਨੇ ਖੁਦ ਸਵੇਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮਾਰ-ਧਾੜ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਉਸ ਮੁਬਾਰਿਕ ਦਿਹਾੜੇ ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਰਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਕੇ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਿਆਂ ਤੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਗੜ੍ਹੀ ਜਿਹੜੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।”

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕੱਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੀਮਾਰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੁਨਾਸਿਬ ਵਕਤ ਨਾ ਮਿਲਣ

ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੜੀਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਐਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ 7 ਅਪ੍ਰੈਲ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਮੁਹਾਸਿਰਾ 7 ਦਸੰਬਰ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਉਕਤ ਲੰਮੇ ਮੁਹਾਸਿਰੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਝੜਪਾਂ ਤੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਗੜੀ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹ, ਭੁੱਖ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈ ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਲਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਰੋਧ ਦਾਖ਼ਲੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨਹੂਸ ਗੜੀ ਉੱਤੇ ਝਪਟਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਲੋਂ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੰਗੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਹਰਕਤ ਕਰਨੋਂ ਹਟ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਰਹੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਬੇਹੂਦਾ ਬਕਵਾਸ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ, ਇਸਲਾਮੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀ ਪੌੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਉਪਰ ਲਿਖੀ ਗੜੀ 'ਚ ਲਮਕਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਵੜੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਲਾਹਨਤੀ ਕਾਫ਼ਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਿਕੰਮੇ ਸਾਥੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਹਾਨ ਭਰ ਨੂੰ ਬੇਘਰ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਭੀ ਬਲਾ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ।” ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਵਾਂਗ ਹੱਕ ਕੇ ਗੜੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ ਪਰ “ਉਸ ਟੋਲੇ 'ਤੇ ਜਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖ ਦਾ ਆਲਮ ਇਤਨਾ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ “ਉਹ ਰੋਟੀ ਲਈ ਜਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ.....

ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸਦਕਾ, ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਜਹੰਨਮ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਟੇ (ਤੌਕ) ਗਲਾਂ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰੱਖ ਲਿਆ। (ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ) ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਸ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਭੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।”

ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾਖਲਾ :

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ (40000) ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿਕੰਮੇ ਆਦਮੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਛਕੜਾ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ।” ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਤਮਾਦ-ਦੌਲਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜਕਰੀਆ ਖਾਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਾਦਲੀ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗਿ੍ਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਛਕੜਾ ਗੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੰਗਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਖੌਲੀਆ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਉਠਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸੁਰਖ ਪਾਉਡਰ ਲਾ ਕੇ ਇਕ ਹੱਥਣੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਘੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਖੌਲੀਆ ਟੋਪੀਆਂ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਉਠਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ

ਲੱਗਾ ਕਿ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ (ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ) ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸੋ ਆਮ ਚੌੜੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਛੱਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਂਗਲੀ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਵਿਰਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲਾਹਨਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਉੱਤੇ ਫਿੱਟ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ੇ ਕੱਸੇ। ਉਹ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਇਸ ਸਖਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਕ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ।” ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬੇਖੋਫ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਗਰਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੁਰੀਲੀ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਬੰਦਾ ਦਾ ਸੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਘਰ (ਇਸ ਸੰਸਾਰ) ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਘਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਗੇ। ਭੈੜੇ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਭੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਸ ਭਾਰੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੱਥੇ ‘ਤੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।’ ਅਖੀਰ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠ ਲਿਆ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰਖਸੀਅਰ ਵੀ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਵੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਐਨੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਕਰਿੰਦੇ ‘ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਬਖ਼ੇਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਿਲ ‘ਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਿਨ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚੇ, ਬੀਮਾਰ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਘਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਸਦਕਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲੰਘਣ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।’ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰਖਸੀਅਰ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ “ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ‘ਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਆਖੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਨੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਸ਼ੌਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਰੱਬ ਨਾ ਚਾਹੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਨ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਾਧੀਆਂ ਤੇ ਬਦਜ਼ਾਤ ਕਮੀਨਿਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਲੋਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿਰਦਰਦ ਸੀ।”

ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ :

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਿਤ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਦਲੀਲਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੌਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ “ਮੁਹੰਮਦੀ ਪੱਕੇ ਦੀਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਇਕ ਘੱਟ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਕਸਰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਭੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸਲਾਮ ਮਜ਼੍ਹਬ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਖੁਰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਬੇਅਰਥ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਸਦਕਾ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।”

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਮੰਜ਼ਰ :

ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੌ-ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਫੈਲ ਜਾਏ ਤੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਅਨੰਤ ਚਾਉ ਸੀ। “ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਪਾਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰੇਕ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਉੱਕਾ

ਹੀ ਦਿਲ 'ਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਮੌਤ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਭਾਵ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ) ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਈ।” ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਦਾ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਉਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਹਰਫ਼ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਕੇਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਤਕ ਨਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

ਭਾਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬੜੀ ਅਭੱਦਰ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਦਕ-ਦਿਲੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਾਦੂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ “ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਸੁਭਾਅ ਕੌਮ (ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੀ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।” ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਖ਼ਰਾਜ-ਏ-ਅਕੀਦਤ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

ਬੇਸ਼ੱਕ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਲਈ ਬੜੀ ਘਿਰਣਿਤ ਤੇ ਅਭੱਦਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਨਾਕਾਮੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਸਰਦਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਜਾਦੂਗਰ, ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਗਰਦਾਨਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਮੁਗਲ ਅਹਿਲਕਾਰ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਰਣਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ, ਫੁਰਤੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਢੌਰੇ ਦੀ

ਮੋਰਚਾ ਬੰਦੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫੱਟੇ, ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਸਨ, ਖੂਬ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੀ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਨਕਲੋ-ਹਰਕਤ ਉਪਰ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕਣ ਲਈ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਖੱਬੇ-ਸੱਜੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜੀ ਟਿੱਲਿਆਂ ਦੀ ਮੋਰਚਾ ਬੰਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਜਿਹੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਬੜਾ ਜੁਗਤੀ' ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਐਸਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਕਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ ਖੁਦ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ।" ਉਹ ਇਕ ਐਸਾ ਸੈਨਿਕ ਨੇਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਜੋਖਮ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਝਿਜਕਦੇ।

ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ 'ਕਾਲੀ ਕੰਬਲੀ ਵਾਲਾ' ਤੇ 'ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਯਾਕ' ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਕਤ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੰਬਲ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬੜਾ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ-ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਦੇ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦੇ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈਆਂ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਜਬ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਿਆਕੁਲ ਤੇ ਉੱਚੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਅਮਰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੇ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਮੁਹਾਸਿਰੇ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ, ਬੇ-ਆਰਾਮੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਤੇ ਸਿਰੜ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਉੱਚਿਤਤਾ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜੰਗਜੂ ਦਿੱਖ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ

ਬਿਲਕੁਲ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ 'ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸੁਭਾਅ ਕੌਮ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਸੱਵਰ ਕਰਨਾ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਗਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸਬਤ, ਸਿਰਫ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਕੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਗਸਤ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਹਿਤ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਾੜੀ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਕਤਰਵਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦਾੜੀ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਦਾੜੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਕੱਟ ਦੇਣ ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ।" ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਕਤ ਨੀਤੀ ਲਈ ਉਹ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ, "ਹਕੂਮਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਨ। ਜਾਹਲੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਕੌਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਦਾ ਰਸੀਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਭਰੋਸੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ 'ਤੇ ਵਾਲ, ਲੰਬੀ ਦਾੜੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੱਛਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮੁੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ, ਜਿਹੜੇ ਦਾੜੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਹਲੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ।" ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਕਤ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਰਗ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਨੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦਲ ਵਿਚ 'ਫਤਹਿ ਦਰਸ਼ਨ' ਦੀ ਬਜਾਇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ' ਦਾ ਸਵਾਗਤੀ ਨਾਅਰਾ ਆਮ ਹੋਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਹਵਾਲ-ਉਲ-ਖਵਾਕੀਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਗਵਾਹੀ ਬੜੀ ਨਵੀਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਠ ਦਾ ਤਰਜਮਾ

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ “ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੇਹੱਦ ਫ਼ਰੋਬੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਆਪਣੇ ਥਾਣੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਦਿੱਲੀ) 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਭੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਨਕਦੀ ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।² ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਇਕ ਵੀ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਸ ਖ਼ਾਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ, ਜੋ ਕਸੂਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਰਕੱਢ ਸੀ, ਨੇ ਭੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।³ ਜਿਸ ਨੇ ਭੀ ਉਸ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਹਨਤੀ ਸਵਾਰ ਖੁਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸੱਚਾ ਮਾਲਿਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁴ ਜੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਕਿਸੇ ਗਰੋਹ ਨੂੰ ਕਹਿ

1. ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਕਤ ਸੂਚਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਲ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਧਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ।
2. ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹਾਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਘਟਨਾ 12 ਮਈ 1710 ਈ. ਦੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਘਟਨਾ 6 ਮਾਰਚ 1711 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੋ-ਚਾਗੋ ਦੀ ਹੈ।
4. ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ।

ਦੇਵੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਉ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਕੀਤਿਆਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ 'ਵਾਹਗੁਰੂ' ਤੇ 'ਸੱਚਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ।⁵ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਵੱਧ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਬੇਕਾਰ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਥਾਣਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੋਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਦਿੱਲੀ) ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਏਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ 'ਚ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਹਿਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ ਲੋਕ ਆਦਿ ਭੀ ਦਸਤੂਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੇ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਕੱਖ ਭੀ ਦੰਦ ਕੁਰੇਦਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਜੁਰਮ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਜ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਬਣਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਮੁੜ ਰੁਪਿਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਉਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਖਤਮ ਕਰ ਛੱਡਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੀਨਦਾਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਉਸ ਕੁਨਸਲੇ ਜੁਗਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈਆਂ ਅਕਸਰ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਹੇਠੀ ਤੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ ਜੇ ਉਹ ਸਰਕਸ਼ੀ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਰੱਬ ਹੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ, "ਅਨੋਖੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਪਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ

5. ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਛਤਹਿ ਦੇ ਸਵਾਗਤੀ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸਕਦਾ। ਜੇ ਸ਼ਾਹੀ ਗਰੋਹ (ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ) 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਅਜਿਹਾ ਭੈੜਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਸਮਝ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੀ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਵਾਲਾ ਕੰਗਾਲ ਵਿਅਕਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਡਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸੂਝਵਾਨ ਨਾ ਡਰਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਜਾਦੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਲਾਸ਼ਾਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਦੀਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਬਰਛਿਆਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੁਹਬ-ਦਾਬ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਚ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ। ਲੋਕ ਮੁੜ ਉਸ ਬੇਮੁਰਾਦ ਭੈੜੇ ਵਤੀਰੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅਧਰਮੀ ਕਾਫ਼ਰ 'ਤੇ, ਬਗ਼ੈਰ ਉਸ ਵਲੋਂ ਉਦਾਰਤਾ ਵਿਖਾਇਆਂ, ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਜਹਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝਣ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।”

ਖ਼ਾਨਖ਼ਾਨਾਂ (ਮੁਨਾਇਮ ਖ਼ਾਂ) ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅੱਡੀਆਂ ਵੱਢਦੇ ਪੁੱਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਖ਼ਾਨ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਣੀਪਤ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਬਦਕਿਸਮਤ ਦੇ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੇਕੜੇ ਵਾਂਗ ਮੂੰਹ ਭਵਾ ਗਿਆ।⁶ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਥਾਣੇ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ ਉਸ ਬਦਬਖ਼ਤ ਦੇ ਥਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਟ ਸੁੱਟਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਾਣੀਪਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤਾਕਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਨਸਲੇ (ਸਿੱਖ), ਆਏ ਦਿਨ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਫ਼ੌਜੀ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਝਪਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਦਸਤੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਇਸਲਾਮੀ ਗਰੋਹ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਚ ਚੂਹੇ ਵਾਲੀ ਦਾਨਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। (ਪੱਤਰੇ 31-32)...

6. ਇਹ ਘਟਨਾ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1710 ਈ. ਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਰਾਵੜੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਖੇੜਾ ਅਮੀਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੀਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮਹਾਬਤ ਖ਼ਾਨ ਪਿਛਾਹ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ।

[ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਾੜੀ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ] :

ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ (ਹਾਕਮ) ਦਾੜੀ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਦੀਆਂ ਦਾੜੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਕੱਟ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਛੱਡਣ। ਸੋ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ (ਹਾਕਮ) ਲਾਹਨਤੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਪਾਉਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਛੱਡਣ।⁷ ਹਕੂਮਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਨ। ਜਾਹਲੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਕੌਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਮੁੰਨ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖੁਦਾ ਰਸੀਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਪਰ ਭਰੋਸੇ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ 'ਤੇ ਵਾਲ ਤੇ ਲੰਬੀ ਦਾੜੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੱਛਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮੁੰਨਦੇ ਸਨ।⁸ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਾਬੇਦਾਰ ਸਨ ਨਾ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ, ਜਿਹੜੇ ਦਾੜੀਆਂ, ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੀਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਹਲੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ।

[ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ] :

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਬਰਕਤ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਅਜਮੇਰ ਤੋਂ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਦਿੱਲੀ) ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਛੱਡਦਾ ਹੋਇਆ ਥਾਨੇਸਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਉਣ ਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਂ ਬਹਾਦਰ, ਜੋ ਮੀਰ-ਏ-ਮੰਜਲ ਸੀ, ਨੂੰ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤਾ ਸੌਂਪਿਆ

7. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ 10 ਦਸੰਬਰ 1710 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਦਾੜੀ-ਮੁੱਛਾਂ ਕਟਵਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ 29 ਅਗਸਤ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

8. ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਵੱਲ ਹੈ।

ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਭੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕੂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਹਰੇਕ ਮੰਜਲ 'ਚ ਉਪਰੋਕਤ ਹਰਾਵਲ ਫੌਜ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ (ਸਿੱਖ) ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਬਲਕਿ ਬਹੁਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ 'ਮਬੀਤ' ਦੇ ਪੜਾਉ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ⁹, ਰੁਸਤਮ ਦਿਲ ਥਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਬੇਕਾਰਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਉਸਾਰ ਕੇ ਸਢੌਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੀਰਾਨ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ਼ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸਵਰਗੀ ਰੂਪ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ। ਲੋਕ-ਪ੍ਰਲੋਕ ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਉਸਾਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਨਾਹ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਲਸਕਰ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਕੋਹ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਕੋਲ ਰਿਹਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਤਾਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੋਤੀ (ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ) ਰਫੀਅਉਸ਼ਾਨ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ-ਉਲ-ਮੁਮਾਲਿਕ ਖਾਨਖਾਨਾਂ (ਮੁਨਾਇਮ ਥਾਂ) ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲੈਣ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਫ਼ਰੋਬੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਉਹ ਕਪਟੀ ਆਪਣੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਰਜ, ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ, ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ 'ਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਉੱਚੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਹਰੇਕ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਿਬ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੋਪਾਂ, ਰਹਿਕਲੇ ਤੇ ਰਾਕਟ ਚਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।¹⁰ ਰੱਬੀ

9. ਲੇਖਕ ਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਮਬੀਤ ਨਾਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 24 ਨਵੰਬਰ 1710 ਨੂੰ ਸਢੌਰੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ।

10. ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਇਹ ਹਮਲਾ 30 ਨਵੰਬਰ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮਦਦ ਸਦਕਾ ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਵੱਡ-ਪਰਤਾਪੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਵਲੋਂ ਇਕ ਹਾਕਟ ਉਸ ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਬਾਰੂਦਖਾਨੇ ਦੇ ਢੇਰ 'ਚ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਬਦਬਖਤ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਆਦਮੀ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਨਰਕ 'ਚ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਜਿਹੜੇ ਮੋਰਚੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੱਕੜਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਲ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਦੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਗਰੋਹ ਦੀ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਪਰ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਸਦਕਾ ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਹਾਦੁਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵੱਧ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੱਗ ਬੁੱਝ ਗਈ, ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ, ਉਸ ਲਾਹਨਤੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿਚਾਣ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾ ਲਏ, ਪਰ ਉਸ ਗਰੋਹ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੰਗ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ (ਸ਼ਾਹੀ) ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਹਾਦੁਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਖਾਨਖਾਨਾਂ (ਮੁਨਾਇਮ ਖਾਂ) ਦੀ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਰਾਏ ਭੀ ਇਹੋ ਬਣੀ ਕਿ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਅਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਗੰਢ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇਗੀ, ਭਾਵ ਇਹ ਮਸਲਾ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਰੱਬੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੀਰਘ-ਕਾਲ ਮੁਆਮਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਾਹਲ ਕਰੀਏ? ਫੌਜੀ ਭੀ ਬਹੁਤ ਥੱਕ-ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਬਰਬਾਦ ਚਲੀ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਇਹੋ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਨਸਲਾ ਜੁਗਤੀ ਇਥੋਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਦੋ ਰਸਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਵੱਲ¹¹ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੀ ਹੱਦ (ਭਾਵ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵੱਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੱਲ ਆਉਣ ਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ (ਸਿੱਖ) ਭੀ ਜਿਉਂਦਾ

11. ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿਰਮੌਰ/ਨਾਹਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਕੁਨਸਲਾ ਆਦਮੀ ਅਜਿਹਾ ਕੋਝਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਗੀ ਨਾ ਬਣੇ। ਅੱਜ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਨਾਸਿਬ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ 'ਚ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ) ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।¹² ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਕੱਲ੍ਹ ਵੇਖਾਂਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਫਤਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਨਾ ਬਚਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਭੈੜੇ ਵਤੀਰੇ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬਚ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਚੀ ਹੁੰਦੀ। ਵਡ-ਪਰਤਾਪੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੱਲ ਪਰਤ ਗਿਆ। ਬੁੱਢੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਭੀ ਧੋਖਾ ਖਾ ਗਿਆ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨ ਤੇ ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਵੱਲ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਹੁਕਮ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਜੁਗਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਣ ਸਾਰ, ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਗਨੀਮਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋਇਆਂ, ਕੋਈ ਦੋ ਸੌ ਜਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਛੱਡੇ ਅਤੇ ਖੁਦ ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਦ-ਕਿਸਮਤ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਭੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਜੰਗਜੂ ਜਵਾਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਤੇ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਭੱਜ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ 'ਚ ਆ ਗਿਆ।¹³ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੱਗਿਆ। ਸੌ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਲਸ਼ਕਰ ਵਾਲੇ ਗਰੋਹ-ਦਰ-ਗਰੋਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਕੌਮ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ

12. ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਭਾਵ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਹੈ।

13. ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉਪਰ ਕਬਜ਼ਾ 1 ਦਸੰਬਰ 1710 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਖਮਲ, ਬਾਨਾਤ, ਕੀਮਖਾਬ (ਖੀਨ ਖਾਪ), ਖੁਤਨ (ਚੀਨੀ ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ) ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕਪੜੇ, ਲਾਚੇ (ਦੋ-ਰੰਗੇ ਧਾਰੀਦਾਰ ਕਪੜੇ), ਅਕਸਰ ਅਨੋਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਨਕਦੀ, ਬਾਂਦੀ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਸਤ, ਸਖੀ, ਅਫੀਮੀ, ਪੋਸਤੀ, ਬੀਮਾਰ, ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ, ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਰਣ-ਖੇਤਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਮਗਰੋਂ ਵਡ-ਪਰਤਾਪੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਦਾ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ, ਫਤਹਿ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਸਦਕਾ ਭਾਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਸਿਜਦੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਸ ਕੁਨਸਲੇ ਜੁਗਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਫਰਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਸੋਚਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ, “ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ?” ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ (ਹਰਕਾਰੇ) ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਅਜੇ ਪੱਕੀ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜੀ ਹੈ।” ਜਿਵੇਂ ਭੀ ਹੋਇਆ ਉੱਚੀ ਕੁਲ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਤੇ ਖਾਨਖਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਬਦਬਖ਼ਤ ਦੇ ਫਰਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਬਰਫ਼ੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਬਗ਼ੈਰ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਸਤਮ ਦਿਲ ਖਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅਰਸੇ 'ਚ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਂਦਾ।¹⁴ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਾਲੀ ਕੰਬਲੀ ਵਾਲੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਲੱਭ ਕੇ ਦੇਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਪਿੰਜਰੇ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਬਦਕਿਸਮਤ ਵਾਸਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰੇ। ਉਸ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ (ਰਾਜੇ) ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੋਜ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਬਹੁ-ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਆਖਰਕਾਰ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬਣਿਆ। ਧੰਨ ਹੈ ਰੱਬ! ਉਪਰੋਕਤ ਪਿੰਜਰਾ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਲਈ ਕੰਮ ਆਇਆ! ਤਕਦੀਰ ਬਦਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕ ਉਹ ਇਲਾਕੇ ਗੜਬੜ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਰੱਖੇ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ

14. ਨਾਹਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ 12 ਦਸੰਬਰ 1710 ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੱਲ ਸ਼ਾਹੀ ਝੰਡੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ।¹⁵ ਜਿਹੜਾ ਅਸਥਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੜਾਉ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੜਾਉਣਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਅਕਸਰ ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਸ਼ੁਗਲ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਪੜਾਉ 'ਤੇ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਡੇਰਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤਰਦਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੇ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਵੇਖਣ 'ਚ ਪੂਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਤੇ ਬਾਗਾਂ ਫੁੱਲਵਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਮੇਂ 'ਚ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਚ ਪੁੱਜੇ।¹⁶ (ਪੱਤਰੇ 34-37)...

ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੇ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰਨਾ, ਅਚਾਨਕ ਨਵਾਂ ਜਾਦੂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਪਾਉਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਕਸਰ ਮਾਮਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਲੰਬੀ ਹੋ ਗਈ :

ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਗੀ ਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਤਕ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ) ਕਦੇ ਭੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਰੱਖਣ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਦੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਮੁੱਦਤ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਾਂਗ ਬੀਤ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਨੇਕ-ਦਿਲੀ, ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਅਖਲਾਕ, ਨਿਆਂ ਕਰਨ, ਸਖਾਵਤ, ਬਹਾਦਰੀ, ਗਿਆਨ, ਵਡੱਪਣ, ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨ, ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ, ਕੰਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ, ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ, ਖਬਰ ਲੈਣ, ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ, ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾਯੋਗ ਭੇਦਕਾਰੀਆਂ ਪੱਖੋਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ 'ਚੋਂ ਲਾਸਾਨੀ ਸੀ। (ਪੱਤਰਾ 39)...

[ਮੁਹੰਮਦ ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ ਦਾ ਰਾਜ-ਕਾਲ] :

ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਫਰੁੱਖਸੀਅਰ) ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ “ਲਾਹਨਤੀ ਤੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ) ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਜਿਹੜੇ

15. ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ 12 ਮਾਰਚ 1711 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

16. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ 1 ਅਗਸਤ 1711 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ ਸੀ।

ਲੋਕ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲ-ਮਤਾਅ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਸੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖੁਦ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਕੁਨਸਲੇ ਤੇ ਬੇਕਾਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਫ਼ਰਮੋਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫ਼ਰੇਬੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਦਰਾਂ 'ਚੋਂ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਹਕੂਮਤ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਸੇ ਮਨਹੂਸ ਮਕਾਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਉਸਾਰਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਉਸ ਨੇ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।¹⁷ ਉਸ ਦੇ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਵਾਲੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ, ਦੁਸ਼ਮਨ 'ਤੇ ਤਾਬੜ-ਤੇੜ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਵੀਹ ਤੇ ਤੀਹ ਕੋਹਾਂ ਤਕ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਪੁਲੋਕ 'ਚ ਘਾਟੇ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਕੀਤਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਨੋਖੀ ਘਟਨਾ ਦੇ ਘਟਣ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਡਰ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਏਨਾ ਵਹਿਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਤਬ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਸੱਯਦ ਹਸਨ ਅਲੀ ਅਬਦੁਲਾ ਖ਼ਾਂ), ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ (ਸੱਯਦ ਹੁਸੈਨ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ), ਹਾਮੀਦ (ਖ਼ਾਨ), ਸਮਸਾਮ ਉੱਦੌਲਾ ਤੇ ਅਕਸਰ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ, ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੁਕਮ ਦੇਣ, ਉਹ ਗੁਲਾਮ ਲੋਕ-ਪੁਲੋਕ 'ਚ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਬੇਕਾਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਰੱਬ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰੱਬ ਵਲੋਂ ਦਿਲ 'ਚ ਆਉਣ ਤੇ ਰੱਬੀ ਇਲਹਾਮ ਸਦਕਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕਿ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਨਾਜ਼ਿਮ ਹੈ, ਨੂੰ ਉਸ ਮਰਦੂਦ ਤੇ ਲਾਹਨਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਸੌਂਪ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਭੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦੇਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਖਰਕਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਹੋ ਰਾਏ ਬਣ ਗਈ। ਉਸੇ ਵਕਤ ਵੱਡੇ ਮੁਨਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦੇਣ।

17. ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਮਈ 1712 ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਵੱਲ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਣਾ :

“ਮਹਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰ, ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ, ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਮਹਾਨ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸਰਦਾਰ, ਪੂਰਨ ਦਾਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਕੇ ਜਾਣ ਲਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਪੁੱਜਣ ਸਾਰ ਢਿੱਲ-ਮੱਠ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਚਲਾ ਜਾਵੇ।¹⁸ ਇਨਾਮ ਖਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਫਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਗਲ ਸਵਾਰ ਤੇ ਦਸ ਸਰਦਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮਵਰ ਵੇਰਵਾ ਸੂਚੀ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਉਸ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਕੂਮਤ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਖਬਰਦਾਰੀ ਤੇ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਵੇ। ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ, ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਜਮਾਤ (ਫੌਜ) ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਤਸੱਲੀ ਰੱਖ ਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਉਹ ਜਾਣ ਲਵੇ ਕਿ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਅਵਾਮ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਚੋਂ ਲਾਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਨ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰ, ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਵੱਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ :

ਅਮੀਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ ਨੂੰ ਭੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲੇ ਇਨਾਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਫਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਕਰੇ, ਉਸ ਗਰੋਹ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ

18. ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰੁਖਸੀਅਰ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਪਰ 11 ਫਰਵਰੀ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਉੱਪਰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ 14 ਫਰਵਰੀ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ 21 ਮਾਰਚ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਦੀ ਸੂਚੀ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਜਮਾਤ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀਵਾਨੀ ਮੁਨਸ਼ੀ-ਮੁਸੱਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਵੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਇਤਲਾਹ ਕੁਤਬ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਇਨਾਮ ਖਾਂ ਆਦਿ ਸ਼ਾਹੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਚੋਂ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਹੁਕਮ ਕਦੇ ਬਦਲਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਦੀਵਾਨੀ ਬਖਸ਼ੀ ਤੇ ਖਾਨਸਾਮਾਨੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ [ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ] ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹਿੰਮ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਖੰਜਰ, ਤਲਵਾਰ, ਘੋੜਾ ਤੇ ਹਾਥੀ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਹੈ :

ਸੁਭਾਗਾ ਜਾਨਸ਼ ਖਾਂ, ਦੌਲਤ ਬੇਗ ਖਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਇਰਾਦਤ ਖਾਂ, ਅਰਬ ਅਲੀ ਖਾਂ, ਮੀਰ ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਂ, ਸੱਯਦ ਜਵਾਦ ਖਾਂ ਬੁਖਾਰੀ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਅ ਬਰਲਾਸ, ਨਜ਼ਰ ਖਾਂ ਖੇਸਰੀ, ਵਲੀਦਾਦ ਖਾਂ ਸ਼ੇਰਜ਼ਾਦ, ਸ਼ੇਰ ਖਾਂ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੇਗ ਤੁਰਕ, ਮੀਰ ਮੁਸਤਫਾ ਤੇ ਜ਼ਹੂਰ ਉਲੂ ਖਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਸਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੱਕ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਖੰਜਰ, ਤਲਵਾਰ, ਘੋੜਾ ਤੇ ਖਿਲਅਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਤੇ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਮਕਾਨ (ਕਿਲ੍ਹਾ), ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ “ਅਜਾਇਬਗੜ੍ਹ” ਸੀ, ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹⁹

ਉਸ ਫ਼ਰੋਬੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ਰ ਸਰੂਪ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਕਸਬਾ ਸਢੌਰਾ

ਉਸ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁੱਕੜੇ 'ਚ ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ਼ ਕਾਦਰੀ ਦਾ ਰੌਸ਼ਨ ਮਕਬਰਾ

19. ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਮ ਅਜਾਇਬਗੜ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਹਨ।²⁰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਸਬੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਸਬੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਕਿੱਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ, ਇਸ ਕਸਬੇ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਸ ਨਿਕੰਮੇ ਨਾਸਤਿਕ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਸਬੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਛੱਡਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੱਟੇ ਤੇ ਲੱਕੜਾਂ, ਜੋ (ਢਹੇ ਹੋਏ ਘਰਾਂ 'ਚੋਂ) ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ, ਗੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ 'ਚ ਭਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਤੋਪ ਤੇ ਰਹਿਕਲਿਆਂ ਦੇ ਗੋਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕੇਗਾ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ-ਪਰੋਖੇ ਕਰ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਲਾਹਨਤੀ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਮਨਹੂਸ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਕੋਈ 25 ਜਰੀਬ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਉਸ ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ।²¹ ਕੋਈ ਇਕ ਪਹਿਰ ਤਕ ਲੜਾਈ ਭਖੀ ਰਹੀ। ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਰੁਸਤਮ ਵਾਂਗ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਰਦੂਦਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਛੇ ਸੌ ਇਕਾਨਵੇਂ (691) ਆਦਮੀ ਜਹੰਨਮ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ ਭਾਵ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਡੌਲ ਨਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੜ੍ਹੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਰਅਸਲ ਟੱਟੀ ਖਾਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਸਾਰੀਆਂ ਫਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ 'ਚੋਂ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਵਾਲੇ ਜਾਨਸ ਖਾਂ ਦਾ ਭਰਾ "ਮੀਰ ਬਜ਼ੁਰਗ" ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਚੀ (25) ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਬਦੁੱਲਾ ਬਦਖਸ਼ੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਨਾਮ ਖਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ 'ਚੋਂ ਸੀ, ਭੀ ਸੋਲ੍ਹਾਂ (16) ਆਦਮੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਗਰੋਹ ਦੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਭੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਜ਼ਖਮਾਂ ਸਹਿਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਜਾਮ ਪੀ ਗਏ। ਉੱਚੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲਾ ਸੱਯਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਅਬਦੁੱਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਥੀ ਸੀ,

20. ਸ਼ਾਹ ਕੁਮੈਸ਼ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਮਿ੍ਤੂ ਅਕਤੂਬਰ 1584 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਸਢੌਰਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

21. ਇਹ ਘਟਨਾ 22 ਜੂਨ 1713 ਈ. ਦੀ ਹੈ।

ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਗਿਆ ਸੀ, ਭੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਜਮਾਤ ਨੇ, ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਫਤਹਿਮੰਦ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਖਾਨ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਦਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖ ਦੇ ਪਲਕਾਰੇ ਵਿਚ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ 'ਚੋਂ ਇਕ ਸੌ ਬਵੰਜਾ (152) ਆਦਮੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਭੱਜ ਕੇ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਕੁਝ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਸੌਲ੍ਹਾਂ (16) ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਅਕਸਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਜ਼ਖਮਾਂ ਸਦਕਾ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਭੀ ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ 'ਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਉਹ ਫਰੇਬੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਉਸ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।²² ਫਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਨੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਜੇ ਤਕ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੋਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪੱਥਰ ਮਾਰਿਆ ਗੜ੍ਹੀ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਸੀ।²³ ਕੋਈ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਗੜ੍ਹੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਰੇਕ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਖਰਕਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਪਾ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵੱਡੇ ਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਚਾਨਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ, ਜੋ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ, ਰਹਿਕਲਿਆਂ ਤੇ ਰਾਕਟਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਕੜਕ ਵਾਂਗ ਗੜ੍ਹਕਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਰੁਸਤਮ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰੇ

22. ਵਿਦਿਤ ਹੋਵੇ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਇਸ ਵਕਤ ਸਢੇਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮੁੱਦਤ ਸਢੇਰੇ ਤੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਸੀ।

23. ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਸਢੇਰੇ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 17 ਜੁਲਾਈ 1713 ਈ. ਦੀ ਹੈ।

ਆਸਮਾਨ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤਕ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ। ਖੁਦਾ ਫ਼ਰਮੋਸ਼ਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਠ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਾਲੇ (ਮੁਗਲ ਫੌਜੀ) ਕੁਝ ਕਦਰ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਯਦ ਹਾਜ਼ਮ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਮੀਰ ਬਾਬਾ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਕ ਘੜੀ ਤਕ ਪਰਲੋ ਆ ਗਈ। ਖੁਦਾ ਨਖ਼ਾਸਤਾ ਜੇ ਉਹ ਨਾ ਪੁੱਜਦੇ ਤਾਂ ਸਖ਼ਤ ਮਾਮਲਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦਾ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਨਸਲਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਸੌ (200) ਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਇਸਲਾਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਸਨ, ਉਹ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਵਾ ਬੈਠੇ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਮੌਤ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਦੀ ਬਿਪਤਾ 'ਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਬਚ ਗਏ, ਉਹ ਜੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌੜੇ। (ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ) ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ਤੂਰ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਮੁੜ ਗੜੀ 'ਚ ਜਾ ਵੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਏ।²⁴ ਉਥੋਂ ਦਸ ਕੋਹ ਦੇ ਪੈਂਡੇ 'ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਮਨਹੂਸ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ "ਲੋਹਗੜ੍ਹ" ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਵਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਹਨਤੀਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਾ ਕੇ, ਅਚਾਨਕ ਗਰੋਹ-ਦਰ-ਗਰੋਹ ਲਟਕਦੇ ਹੋਇਆਂ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਮਾਲ-ਮਤਾਅ, ਅਸਲਾ, ਕੀਮਤੀ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਉਥੇ ਸੀ, ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰ ਸੁਭਾਅ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਏ, ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਮੌਤ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।²⁵

24. ਸਢੌਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 18-19 ਸਤੰਬਰ 1713 ਈ. ਦੇ ਲਾਗੇ ਖ਼ਾਲੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

25. ਸਢੌਰੇ ਉੱਪਰ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ 24 ਸਤੰਬਰ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਤਲਵਾਰ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਬੱਚਦੇ (ਸਿੱਖ) ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਹੜੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਗਏ, ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਜੰਗ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਠਿਨ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਸਥਿਤ ਸੀ, ਦੇ ਡੇਢ ਕੋਹ ਤਕ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਝੂਠੇ ਖਿਆਲ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਕਬੂਤਰ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੇ, ਉਹ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ ਪਰ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਰੱਬੀ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। (ਪੱਤਰੇ 64-67)...

“ਅਜਾਇਬਗੜ੍ਹ” ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਮਗਰੋਂ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ) ਲੋਹਗੜ੍ਹ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਵਾਸਤੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਸੋ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਨਹੂਸ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜੰਗ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਬੰਦੂਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਕਟਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਅਕਸਰ ਬਹਾਦੁਰ ਜਾਨ-ਲੇਵਾ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾਈ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਤੇ ਪੱਥਰ ਹੀ ਪੱਥਰ ਸਨ ਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਾਂ ਵਾਲੇ (ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ) ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਸਕੇ, ਫਿਰ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਘੋੜਾ ਆਦਿ ਦੀ ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਕੋਈ ਸੋਲ੍ਹਾਂ-ਸਤਾਰਾਂ ਟਿੱਲੇ ਨਦੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਨ। (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਨੇ ਏਨੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਖੰਭ ਭੀ ਜਲ-ਬਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀ ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਅਕਲਮੰਦਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੋਚ ਸਕਣ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਜੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਕੀੜੀ ਦੇ ਲੰਘਣ ਜੋਗੀ ਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾਂ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ (ਦੁਨੀਆਂ) ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪੂਰੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਲੰਘ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐ ਇਸਲਾਮ ਵਾਲਿਓ ਤੇ ਐ ਕੌਮਾਂ ਵਾਲਿਓ! ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਵਾਲੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖੋ ਕਿ ਉਹ ਨਵੇਂ ਜਾਦੂ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਬੀ ਉੱਸਾਨੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਉੱਨੀ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਡੇਢ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਰਹੇ ਕਹਿਰ

ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਲਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।²⁶ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਬਹਾਦੁਰ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਸਵਾਰ ਤੇ ਪਿਆਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਚ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਤਕ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਦੇ ਬਦਕਾਰ ਕਾਫ਼ਰ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਘਟਣ ਸਦਕਾ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਤੰਬੂਆਂ 'ਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਚ ਜਾ ਡਟੇ। ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ ਦਾ ਗਰੋਹ ਅਡੋਲ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨਾਮ ਖ਼ਾਂ ਨਕਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਲਸ਼ਕਰ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਿਆ। ਮੋਰਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਚੌਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਇਕ ਪਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜਿਥੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਖਿਆਲ ਭੀ ਉੱਡ ਕੇ ਪੁੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਲ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਉਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਤਹਿ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਕੰਮੇ ਨਾਸਤਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਿਰ ਘੀਆ-ਕੱਦੂਆਂ ਤੇ ਕੌੜ ਤੁੰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪਹਾੜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਸੜਾਂਦ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸਦਕਾ ਟੱਟੀ ਖਾਨੇ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪੰਛੀ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੀਆਬਾਨ (ਉਜਾੜ) ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਬਦਬਖ਼ਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਬਰਫੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਹੱਦ, ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ।

ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਨੁਸਰਤ ਜੰਗ ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਤੰਬੂ, ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ ਸੁੱਖ-ਚੈਨ ਦੇ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਧੀਆ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਜੰਗਜੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ

26. 19 ਰਬੀ-ਉੱਲ-ਸਾਨੀ (1124 ਹਿ.) ਨੂੰ 4 ਮਈ 1713 ਈ. ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਰੀਖ ਸਫ਼ੋਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ 13 ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਖੁਦ ਪੈਦਲ ਤੇ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਮੰਜਲਾਂ ਤਕ ਦਰੱਖਤਾਂ ਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ। ਦਰਅਸਲ ਛੇ ਮੰਜਲਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਬਦਬਖਤਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਖਿਆਲ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਲ ਹੱਥ ਲੱਗਿਆ। ਸੋ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਲੌਂਗ, ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਬਾਨਾਤ, ਕੀਮਖਾਬ (ਖੀਨਖਾਪ), ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕਪੜੇ ਤੇ ਲਾਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਡਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਸੋਨਾ-ਚਾਂਦੀ, ਭਾਂਡੇ, ਗੁਲਾਮ ਤੇ ਡੰਗਰ-ਪਸ਼ੂ ਆਦਿ ਨਾ ਲਿਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਖਾਨ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਨੇ ਰਾਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਥੇਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਖਾਸਿਉਂ ਕੋਈ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਛੋਟੀ (ਵੱਡੀ) ਉਮਰ ਦੇ ਆਦਮੀ ਪੁੱਛਣ ਵੇਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ, ਪਰ ਏਨਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੌਮ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨ ਅਲਾਉੱਦੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਸੁਲਤਾਨਤ ਦੀ ਪਰਜਾ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਭਾਵ 1/100 ਹਿੱਸਾ ਖਰਾਜ (ਲਗਾਨ) ਵਜੋਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਸੂਲੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਲਬਰਜ਼ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਡੋਲਾਂ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਾੜ ਦੇ ਹੇਠ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਾ ਪੁੱਜੇ। ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਲਗਾਨ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵਸੂਲਣ ਮਗਰੋਂ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਬੰਦੂਕ ਚਲਾ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਟੋਲਾ, ਜਿਹੜਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੁੜ ਇਸ ਗਰੋਹ ਦੇ ਦਸਤੂਰ ਅਨੁਸਾਰ ਡੋਲ 'ਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਢੰਗ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਬਿਹਤਰ ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਬਹਰਹਾਲ ਜਿਹੜੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੇ ਤਲਾਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਪੰਨ ਹੋਈ ਪਰ ਭੇਦ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਨਾ ਉੱਠਿਆ। ਆਖਰਕਾਰ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਧਾਰੀ ਦਾ ਸਿਰਾ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਭਾਵ ਬੰਦਾ (ਸਿੰਘ) ਹੱਥ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ) ਉਥੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਵਿਰੋਧੀ ਹਵਾ ਵਾਂਗ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਥਾਂ ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋਇਆਂ ਵਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ

ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਖਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਥਾਣੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। (ਪੱਤਰੇ 68-69)...

ਕਹਿਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ :

ਸਦੀਵੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਅਭਾਗੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਿਛਲੇ ਵਰਕਿਆਂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਡੋਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਟੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੱਬੀ ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਪੁੱਜਿਆ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਸਿਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਜੁਲਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਫੈਲ ਗਈ।²⁷ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੌ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ (ਖਾਂ) ਬਹਾਦੁਰ ਖੁਦ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹੰਮ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਇਆ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਫ਼ੌਰਨ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਭੀ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਨ ਹੁਕੂਮਤ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਤੇ ਵੱਡੀ ਸਲਤਨਤ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਕੁਨਸਲੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾਵੇ।²⁸ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਸਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਉਸ ਫ਼ਸਾਦੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੁੱਜਿਆ ਤਾਂ

27. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਨਵੰਬਰ 1713 ਈ. ਵਿਚ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਕੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਚ 1715 ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਰੀ-ਦੁਆਬ ਵਿਚ ਬਟਾਲਾ, ਕਲਾਨੌਰ, ਰਾਇਪੁਰ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

28. ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਹੁਕਮ 15 ਮਾਰਚ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਨ ਨਾਲ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੋਗ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਸੋ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਚੱਲਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਉਹ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਭੱਜ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਗਲਬਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਸੌਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਘਿਰ ਗਿਆ।²⁹ ਜਦੋਂ ਫ਼ਤਹਿਮੰਦ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦਾ ਗਲਬਾ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਉਪਦਰੀ ਤਬੀਅਤ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਾੜ (ਸੰਨ੍ਹ) ਲਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਗੜ੍ਹੀ 'ਚ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦੇ ਵਾਸੀ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਸੀ, ਤੇ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਉਸਾਰੀ ਸੀ, ਜਾ ਵੜਿਆ।³⁰ ਉਪਰੋਕਤ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਅੱਡੀਆਂ ਵੱਢਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੌਜ ਦੇ ਹਰਾਵਲ ਦਸਤੇ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਸੁਬਹ-ਸਵੇਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਮਾਰ-ਧਾੜ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਉਸ ਮੁਥਾਰਿਕ ਦਿਹਾੜੇ ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਲਾਹਨਤੀ (ਸਿੱਖ) ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਰਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋ ਕੇ ਪੈਰ ਘਸੀਟਦਿਆਂ ਤੇ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆਂ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਗੜ੍ਹੀ ਜਿਹੜੀ ਦਰਅਸਲ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ, ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।³¹ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ (ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ) ਭੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨਹੂਸ ਗੜ੍ਹੀ 'ਤੇ ਝਪਟਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਲੋਂ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੰਗੀ ਹੋਣ ਤੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਹਰਕਤ ਕਰਨੋਂ ਹੱਟ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਤਲਵਾਰਾਂ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕਤ

29. ਇਹ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਕੋਟ ਮਿਰਜ਼ਾ ਜਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਟਾਲੇ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਤ ਸੀ।

30. ਲੇਖਕ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਹੈ।

31. ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ 7 ਅਪ੍ਰੈਲ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ।

ਨਾ ਰਹੀ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਬੇਹੂਦਾ ਬਕਵਾਸ ਭੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ, ਇਸਲਾਮੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗਾਜ਼ੀ ਪੌੜੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਗੜੀ 'ਚ ਲਮਕਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਵੜੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਉਹ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਲਾਹਨਤੀ ਕਾਫ਼ਰ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਿਕੰਮੇ ਸਾਥੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਹਾਨ ਭਰ ਨੂੰ ਬੇਘਰ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਭੀ ਬਲਾ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ।³² ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਨਸਲੇ ਜੁਗਤੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਦੇ ਇੱਜੜ ਵਾਂਗ ਹੱਕ ਕੇ ਗੜੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦਾ, ਪਰ ਉਸ ਟੋਲੇ 'ਤੇ ਜਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਲਈ ਜਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੋ ਅਕਸਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਤੇ ਖਾਣਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਸਦਕਾ, ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਜਹੰਨਮ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਜੰਜੀਰਾਂ 'ਚ ਜਕੜ ਕੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਟੇ (ਤੌਕ) ਗਲਾਂ 'ਚ ਧਾ ਕੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਰੱਖ ਲਿਆ। (ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ) ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਸ ਧੌਖੇਬਾਜ਼ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਭੀ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 'ਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।³³ ਫੌਜੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ 'ਚੋਂ ਹਰੇਕ ਫੌਜੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨੱਠਿਆ ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਵਾਰ ਛੋਟੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਦੇ ਲੁੱਟ ਦਾ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਮਾਲ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਸੀ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਮਨ ਖੁਦ ਮੌਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੋਂ ਮਾਯੂਸ ਰਹੇ। ਬਹੁਰਹਾਲ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਆਉਣ 'ਤੇ ਇਸ ਵੱਡੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ (ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ) ਭਾਰੀ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਧਾਨੀ (ਲਾਹੌਰ) ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਮਿਲਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤਕ ਉਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ (ਫੜਨ ਦਾ) ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਕੰਡੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚ ਖਿੰਡਾਏ ਸਨ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੁੱਭ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਬਲਕਿ

32. ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜੀ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਮੁਹਾਸਿਰੇ ਬਾਅਦ ਯਾਨੀ 7 ਦਸੰਬਰ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

33. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਫੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਖਸੀਅਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 12 ਦਸੰਬਰ 1715 ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਕੰਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਹੁਕਮ ਛੇਤੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟੀ ਗਈ। ਉਸ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਵਾਲੇ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦਾ ਫਸਾਦ ਬਗ਼ੈਰ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਮੁਕੱਰਰ ਇਲਾਕੇ (ਪੰਜਾਬ) ਦਾ ਫਸਾਦ ਰਫ਼ਾ-ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਦਨਸੀਬ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਨਸਲ ਸਦੀਵੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਖਤ ਬਿਪਤਾ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਉੱਕਾ ਹੀ ਟਲਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ 'ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਕ ਛਿਣ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗੈਬ (ਰੱਬ ਵਲੋਂ) ਤੋਂ ਸਖਤ ਥੱਪੜ ਵੱਜਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਜਿੱਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਗਿਆ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਲਮ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਫਟੀ ਜ਼ਬਾਨ (ਜੀਭ) ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਨੇ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹੀ ਅਚਾਨਕ ਜਿੱਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਪਰੋਕਤ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਰੱਬੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਐਸ਼ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਗਰਮ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ। ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੁਰਖ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੋ ਕੁਝ ਦਿਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਗਰਮ ਰਹੀ। ਐਸ਼ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਬਹਾਦੁਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਬਦੁਸ ਸਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ (ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਉਸ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ, ਜਿਹੜਾ ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਟਿਆਂ 'ਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਕੋਈ ਚਾਲ੍ਹੀ ਹਜ਼ਾਰ (40,000) ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿਕੰਮੇ ਆਦਮੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਲਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਛਕੜਾ ਗੱਡੀਆਂ 'ਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਦਿੱਲੀ) ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ।³⁴ ਉਸ

34. ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਗਰਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ 27 ਫਰਵਰੀ 1716 ਈ. ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ।

(ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ) ਨੇ ਖੱਜਲ-ਖ਼ੁਆਰੀ ਵਾਲੇ ਉਸ ਗਰੋਹ ਦੇ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਨੈ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸੰਨ-ਚਿੱਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸੁਰਖ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਗਿਆ। ਲਾਲ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਖਮ ਉਸ ਕਾਫ਼ਰ ਵਲੋਂ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨ ਸਦਕਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਫ਼ੌਰਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ। ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ (ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਨ) ਨੂੰ ਭੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ (ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ) ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਗਰੋਹ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਸਮੇਤ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੇ ਚੱਜ ਤੋਂ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਵਾਲੇ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਸ਼ ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ।³⁵ ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਤੇ ਖੱਜਲ-ਖ਼ੁਆਰੀ ਵਾਲੇ ਗਰੋਹ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗਿਆ। ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਉਪਰੋਕਤ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਬਾਦਲੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਦਬ-ਆਦਾਬ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਨੇ ਭੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਿਖਾਈ। ਉਪਰੋਕਤ ਮਕਾਨ 'ਚ ਕੁਝ ਘੜੀਆਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਛਕੜਾ ਗੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰਵਾ ਕੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਟੰਗਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜੰਜੀਰਾਂ 'ਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਖ਼ੌਲੀਆ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਉਠਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਗੁਲਾਨਾਰੀ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦੇ ਸੁਰਖ ਪਾਊਡਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਹੱਥਣੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੁਨਸਲੇ ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਾਸਰਦਾਰਾਂ ਜਿਹੜੇ ਮਖ਼ੌਲੀਆ ਟੋਪੀਆਂ 'ਚ ਕੈਦ ਉਠਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭੇਡ ਦੀ ਖੱਲ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਜੁਗਤੀ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਭੀੜ 'ਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ।

35. ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਅ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪੂਰੇ ਜ਼ਲੀਲ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬਦਨਾਮੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ³⁶ ਤਾਂ ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਉਸ ਬਦਜ਼ਾਤ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭੈੜੀ ਤਬੀਅਤ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ (ਸ਼ਹਿਰ) 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਸੋ ਆਮ ਚੌੜੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਛੱਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭੀੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਂਗਲੀ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਵਿਰਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਲਾਹਨਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਮੰਦਹਾਲੀ ਤੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) 'ਤੇ ਫਿੱਟ ਲਾਹਨਤਾਂ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ੇ ਕੱਸੇ। ਉਹ ਮੂਰਖਤਾ ਦੇ ਪੁੰਜ, ਇਸ ਸਖਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ-ਮੁਬਾਹਿਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੁਰੀਲੀ ਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਕਸ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਖੁਦਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਮਲਾਂ ਦੇ ਘਰ (ਇਸ ਸੰਸਾਰ) ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਘਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ (ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ) ਸਦੀਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣਗੇ।”³⁷ ਭੈੜੇ ਹਿਰਦੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਉਸ ਸਾਰੇ ਗਰੋਹ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਭੀ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਸ ਭਾਰੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ (ਹਾਕਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ) ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰਕੀਬ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਏ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰਕੀਬ ਨਾਲ ਝਰੋਖੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ। ਸੋ ਇਤਮਾਦੁ-ਦੌਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਆਖਰਤ ਦੇ ਜਲੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠ ਲਿਜਾ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹਾਕਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਬਬੇਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਿਲ 'ਚ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ

36. ਭਾਵ ਹਾਸੇ-ਹੀਣੇ।

37. ਉਕਤ ਦਾ ਭਾਵ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚੇ, ਬੀਮਾਰ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਘਰ 'ਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਸਦਕਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਲੰਘਣ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ 'ਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਤਮਾਦ-ਦੌਲਾ ਤੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਗਰੋਹ ਨੂੰ ਝਰੋਖੇ ਹੇਠ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਫ਼ਰੁਖਸੀਅਰ) ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਲੂ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਇੰਜ ਕਿਹਾ, “ਅੱਲਾਹ ਪਾਕ ਹੈ। ਇਕ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ (ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ) ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਬੇਟਿਆਂ ਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਨਿਕੰਮੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਸਿਰ-ਫਿਰੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਭਾਵ ਸਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਕਤ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਧਾਰੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਭਾਵ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਲਿਖਤ (ਕਿਸਮਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸਾਡੀ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਭੀ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਭੈੜ-ਦਿਲੀ ਦੇ ਇਸ ਦਾਸ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਫ਼ਸਾਦ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨਸਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ੱਕਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਇਸ ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਉਠਾਈਆਂ? ਪਰ ਇਸ ਕਾਲੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਯਾਕ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਮਨਹੂਸ ਮੁਹਿੰਮ ਸਰ ਨਾ ਹੋਈ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਘਟੀਆਂ, ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਬਾਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀ ਕੰਬਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਗਈਆਂ? ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਕਤ (ਹਿਸਾਬ) ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਖੱਜਲ-ਖੁਆਰੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਖ਼ਤ ਦੁੱਖ ਝੱਲਿਆਂ ਇਸ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ, ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਕਲ-ਮੂੰਹੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ 'ਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦੀ ਝਪਟ ਸਦਕਾ ਪਕੜੇ ਗਏ।”

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰ ਕੇ ਝਰੋਖੇ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ (ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ) ਨੂੰ ਭੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਭਾਗੇ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਜਾਣ। ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਝਰੋਖੇ 'ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਜ਼ਰ ਉਸ

ਭੈੜੀ ਸ਼ਾਨ ਵਾਲੇ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖਾਂ) 'ਤੇ ਪਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ 'ਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਆਖੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਅਨੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪਏ ਹਨ। ਰੱਬ ਨਾ ਚਾਹੇ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਨ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਟੌਲੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਾਧੀਆਂ ਤੇ ਬਦਜ਼ਾਤ ਕਮੀਨਿਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਵਲੋਂ ਖੜੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਸਿਰਦਰਦ ਸੀ।” ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰੱਬ ਦਾ ਦੁੱਗਣਾ ਸ਼ੁਕਰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਲਾਹਨਤੀ ਗੁਰੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਗਰੋਹ ਨੇ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈੜੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਜਿਸਮਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਤਬਾਹੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੁਹੰਮਦੀ ਪੱਕੇ ਦੀਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਭਾਵ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਇਕ ਘੱਟ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਭੀ ਨਾ ਸਮਝਿਆ।³⁸ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਅਕਸਰ ਸੂਝਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਭੀ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਪਵਿੱਤਰ ਇਸਲਾਮ ਮਜ਼੍ਹਬ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚੋਂ ਖੁਰਦਰੀਆਂ ਤੇ ਬੇਅਰਥ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਸਦਕਾ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ 'ਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁਮਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ) ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਬਖ਼ਤਾਂ ਤੇ ਜਹੰਨਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਫੈਲ ਜਾਵੇ।³⁹

38. ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ/ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਦਰਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

39. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 1 ਮਾਰਚ 1716 ਈ. ◀

ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਪਾਕਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰੇਕ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਦਿਲ 'ਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ-ਇਕੱਲਾ ਮੌਤ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਭਾਵ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ) ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਈ। ਉਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਆਗੂ (ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਹਰਫ਼ ਜ਼ਬਾਨ 'ਤੇ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖ 'ਚੋਂ ਹੰਝੂ ਕੇਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ ਬਲਕਿ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਤਕ ਨਾ ਪਾਇਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹਰਹਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਦਸਤੂਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੌਤ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦਾ ਪਾਂਧੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।⁴⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਭਾਵ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਦਾਸ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ (ਔਰੰਗਾਬਾਦੀ) ਨੇ, ਜਿਹੜਾ ਮੁਗਲ ਕੌਮ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਮੁਗਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਰੁਚੀ ਭੀ ਰੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ-ਸੁਭਾ ਕੌਮ (ਸਿੱਖਾਂ ਵਰਗੀ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਆਦਮੀ ਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਆਉਣ ਸਾਰ ਜਾਨ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਢਾਂਚਾ ਭਾਵ ਸਰੀਰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬਦਜ਼ਾਤ ਗਰੋਹ (ਸਿੱਖ) ਸਖ਼ਤ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਖ਼ਤ ਪੱਥਰ ਭੀ ਸਖ਼ਤੀ ਪੈਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਖੋਹ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥੌੜੇ

← (17 ਰਬੀ-ਉਲ-ਅਵਲ 1128 ਹਿ.) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੌ-ਸੌ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਉੱਪਰ ਅਮਲ 6 ਮਾਰਚ 1716 ਈ. (22 ਰਬੀ-ਉਲ-ਅਵਲ 1128 ਹਿ.) ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

40. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੇ 17 ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 10 ਮਾਰਚ 1716 ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ 9 ਜੂਨ 1716 ਈ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੂਫੀ ਪੀਰ, ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਫੌਰਨ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਗਰੋਹ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਮ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ ਜਿਸਮ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਖਤ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮੌਮ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧੇਰੇ ਨਰਮ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਬਾਨ ਗੂੰਗੀ ਤੇ ਫਟੀ ਜੀਭ ਵਾਲੀ ਕਲਮ ਲਿਖਣੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਪੱਤਰੇ 121-124)...

ਚੋਣਵੀਂ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

- Bhagat Singh, *Akhbar-i-Darbar-i-Mualla, The Punjab Past Present*, Punjabi University, Patiala, 1984.
- Ganda Singh, *A Bibliography of the Punjab*, Punjabi University, Patiala, 1965.
- Grewal, J.S. and Irfan Habib, *Sikh History from Persian Sources*, Tulika, New Delhi, 2001.
- Nabi Hadi, *Dictionary of Indo Persian Literature*, Indra Gandhi National Centre for the Arts, New Delhi, 1995.
- Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Vol. I, London, 1879.
- Shah Nawaz Khan (Nawab Samsam-ud-Daula), *The Maathir-ul-Umra*, Eng. Tr. H. Beveridge, Bibliotheca India, Calcutta, 1911.
- Sreedharan. E., *A Text Book of Historiography*, Orient Longman, New Delhi, 2005.
- William Irvin, *The Later Mughals*, Vol. I, M.C. Sarkar and Sons, Calcutta, 1992.

ਪੰਜਾਬੀ

- ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, *ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ*, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964.
- ਦਿੱਲੋਂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, *ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਫਾਰਸੀ ਸਰੋਤ*, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2011.